

Сима Аврамовић

УСТАВНОСТ ВЕРСКЕ НАСТАВЕ У ДРЖАВНИМ ШКОЛАМА – *RES IUDICATA*

У реплици поводом дискусије која се водила на страницама овог часописа око уставности верске наставе у државним школама,¹ проф. Марија Драшкић поново је покушала да акценат расправе скрене са правног на вредносни (чак би се могло рећи идеолошки) терен. С обзиром на то да сматрам да у оваквој врсти часописа правна аргументација мора да има превагу, тако сам и конципирао своје прво реаговање на њен текст. То ћу поштовати и сада, уз неколико наметнутих опаски на неправном терену, у мери у којој је неопходно учинити их, како се не би стекао утисак да су неки њени ставови остали неоспорени.

Већ сам наслов реплике не прати законску и званичну терминологију – верска настава (у енгл. *religious instruction* или *religious education*).² Проф. Драшкић користи колоквијални термин „веронаука“, што свесно или подсвесно имлицира карактер и садржину овог предмета, без улажења у његову анализу.

Много огољенији од тога јесте начин на који је реплика постављена – не првенствено као обрачун са правном аргументацијом

1 М. Драшкић, „Право детета на слободу вероисповести“, *Анали Правног факултета у Београду* 1-4/2001, 511-523; С. Аврамовић, „Право на верску наставу у нашем и упоредном европском праву“, *Анали ПФБ* 1/2005, 46-64; М. Драшкић, „О веронауци у државним школама, други пут“, *Анали ПФБ* 1/2006, 135-151. Моја реакција на први текст проф. Драшкић објављена је са великим закашњењем због промене уредништва часописа, мада је рукопис био предат за штампу још почетком 2003. године.

2 Чл. 9-12 и члан 14. Закона о изменама и допунама Закона о основној школи (*Сл. гласник Републике Србије* бр. 22/2002 од 26. априла 2002. године), као и чл. 3-6 и чл. 10-11 Закона о изменама и допунама Закона о средњој школи (*Сл. гласник Републике Србије* бр. 23/2002 од 9. маја 2002. године), консеквентно употребљавају термин верска настава.

коју сам износио, него као покушај обрачуна са Српском православном црквом (као да се верска настава организује само за припаднике те конфесије) и вредносним аспектима верске наставе.

У настојању да се докаже наводна погубност увођења верске наставе, на самом почетку реплике цитирају се екстремни ставови појединаца – аутора појединих текстова у часопису *Православље*³ (о абортусу, о западној култури, о Новом Београду, о веронауци), са мањим бројем текстова за које би се могло рећи да одражавају став званичника Српске православне цркве. При том је, рецимо, цитат из Божићне посланице патријарха Павла за 2002. годину толико истргнут из контекста, да је то видљиво већ на први поглед.⁴

Наравно, званични став Српске православне цркве о абортусу или васпитању и верској настави у многome је близак ставовима других хришћанских цркава, првенствено Католичке. Неслагање са тим ставовима је питање личног избора, али то никако не значи да су они нелегитимни, иако начин на који су приказани треба да сугерише анахроност и затуцаност Српске православне цркве у целини,⁵ па тиме и верске наставе уопште. Проф. Драшкић у овој расправи кључним сматра питање какву ће садржину имати подучавање одређеној религији (стр. 144), док ја сматрам да у правном часопису треба примарно расправљати правна питања, а меродавним стручњацима других профила препустити изјашњавање о педагошким, психолошким, етичким, социјалним, филозофским, и другим аспектима.

При свему томе, у расправи о садржини верске наставе аутор не сматра потребним да анализира макар један од објављених уџбеника него свој суд формира према изјавама у штампи, кроз паушалну и површну оцену идеологије Српске православне

3 Треба ли уопште подсећати да ставови изнети у било ком часопису по правилу не представљају и ставове редакције или, још мање, институције која је оснивач часописа? Да ли би то значило да редакција часописа *Анали Правног факултета у Београду*, па и сам Правни факултет, деле сва мишљења која се у факултетском часопису појаве?

4 „(Родитељи и атеисти) ..., ‘гурнули су сопствени народ на путеве лажне среће и лажне слободе’ ... ‘упропастили су својој деци живот’...“, М. Драшкић (2006), 138. Цитат се наводи према коментару у листу *Данас* (као и цитат патријарховог става о реформама у друштву из Васкршње посланице за 2003. годину), као да је било тешко доћи до изворних текстова посланица (доступних, уосталом, и на Интернету).

5 То је на једном месту изричито речено: „Вредности које промовише Српска православна црква, напротив, готово без изузетка одишу антизападњаштвом, ксенофобијом, високом неголеранцијом, па чак и агресивношћу“, М. Драшкић (2006), 144. О једностраности и идеолошкој обојености овако изреченог става скоро да није неопходно расправљати, а и ако би се то хтело чинити, стручни правни часопис свакако није место ни за такве тврдње, ни за њихово оповргавање.

цркве. А запоставља једну важну чињеницу: да верску наставу, према законским прописима, организује и контролише надлежни државни орган – Министарство просвете и спорта, као и да „*уџбенике и друга наставна средства за верску наставу одобрава министар просвете на усаглашени предлог традиционалних верских заједница, у складу са законом*“.⁶ Карактер и садржај овог предмета, дакле, *ex lege* заједнички установљавају држава, цркве и верске заједнице, а не Српска православна црква. Није на одмет указати на околност да су у телу које је предвиђено законским прописима заступљени представници свих седам традиционалних цркава и верских заједница набројаних поменутиим законима,⁷ као и да при одлучивању о садржају уџбеника за сваку конфесију и за сваки разред мора постојати потпуни консензус. Ниједан уџбеник за верску наставу било које конфесије не може ући у употребу без сагласности представника преосталих шест, што представља јединствен пример у упоредном законодавству.

На тај начин, баш на питању верске наставе, у српском законодавству долази до изражаја савремени модел односа државе, цркава и верских заједница – модел тзв. кооперативне одвојености. Говорећи у својој реплици о одвојености државе и цркве, проф. Драшкић препознаје, међутим, само два традиционална модела, „две велике групе“: оне у којима постоји мање или више тесна повезаност између државе и религије и, са друге стране, систем одвојености државе и цркве (убрајајући ту Француску, САД и Словенију). При том потпуно погрешно у прву групу, где су „држава и црква мање или више повезане“, сврстава „модел субординације“ и „модел координације“ (како га она назива).⁸ Ово би се могло сматрати теоријским обогаћивањем еклезијастичког права, да том приликом проф. Драшкић није сасвим игнорисала богату светску литературу о савременом моделу кооперације државе и цркве (на који сам, уосталом, детаљно указао у свом претходном чланку). Из ње би јасно сагледала ноторну

⁶ Члан 4. Закона о изменама и допунама Закона о средњој школи. Слично томе, члан 9. Закона о изменама и допунама Закона о основној школи предвиђа да „*наставни план и програм верске наставе споразумно доносе министар просвете и министар вера, на усаглашени предлог традиционалних цркава и верских заједница*“ (став 1), као и да „*Влада Републике Србије образује комисију за усаглашавање предлога програма верске наставе традиционалних цркава и верских заједница, предлога уџбеника и других наставних средстава, за давање мишљења министру просвете у поступку избора просветних саветника за верску наставу и за праћење организовања и извођења верске наставе*“ (став 2).

⁷ Српска православна црква, Исламска заједница, Католичка црква, Словачка евангелистичка црква а.в., Јеврејска заједница, Реформатска хришћанска црква и Евангеличка хришћанска црква а.в.

⁸ М. Драшкић (2006), 139.

чињеницу – модел кооперације карактерише баш правне системе које се у својим уставима опредељују за начело одвојености државе и цркве, а не оне које се опредељују за државну цркву.⁹

Дакле, баш тамо где је уставно дефинисана неутралност државе у односу на цркве и верске заједнице (што је случај и са нашим Уставом), афирмише се модел „кооперативне одвојености“, који неки аутори због његове све шире заступљености (Белгија, Немачка, Аустрија, Шпанија, Италија, Португал, итд.) сматрају трећим, теоријски посебним системом односа државе и цркве, поред класична два – модела одвојености и модела државне цркве.¹⁰

Наводим још једну материјалну нетачност. Тврди се да у секуларним државама, где су држава и црква међусобно потпуно независне (Француска, САД, Словенија), „не постоји могућност увођења веронауке или конфесионалне наставе одређене религије“.¹¹ У Француској, међутим, поред специфичног вида духовне помоћи која се омогућава ученицима у свим средњим државним школама од стране свештеника (*aumôniers, chaplains*), који на захтев родитеља чак могу у школи имати стално радно место, у области Алзаса и Лорене у државним школама се изводи класична конфесионална верска настава.¹² То несумњиво говори да се чак ни у тој *par excellence* лаичкој држави не сматра да је организовање верске наставе у државним школама неуставно, без обзира на то што се она одвија само на једном делу њене територије. Извођење верске наставе је или уставно, или није – независно од тога колико је широко заступљено.

Сматрам да са ставовима које проф. Драшкић понавља – да верска настава у државним школама угрожава право на неизјашњавање о верском уверењу, забрану наметања верског уверења, право родитеља да школује дете у складу са својим религиозним и филозофским уверењима, као и право детета на слободу мишљења,

9 G. Robbers, *State and Church in the European Union*, Baden-Baden 1996, 324.

10 Супротно уобичајеном схватању, односи између државе и цркве често су ближи у протестантским (и, наравно, православним), него у претежно католичким земљама. О томе в. Детаљније: J. Robert, „Religious Liberty and French Secularism“, *Brigham Young University Law Review*, Provo 2/2003, 638. Они који суде о системима односа државе и цркве могли би доста научити и из текста који је лако доступан на Интернету, в. G. Robbers, *Constitution and Religion*, <http://www.univ-tlse1.fr/publications/Constit/Robbers.html>

11 М. Драшкић (2006), 141.

12 В. Basdevant-Gaudmet, „State and Church in France“, *State and Church in the European Union* (ed. G. Robbers), Baden – Baden 1996, 132. Верска настава је конфесионална и одвија се у великој мери слично немачком моделу, в. Аврамовић, С., цит. дело, 60.

савести и вероисповести – нема потребе даље полемисати. Јер правне и теоријске аргументе које сам изнео у претходном чланку она по правилу не побија на правном и теоријском плану. Као аргументе наводи појединачне примере из живота, где је извор података лично искуство њеног рођака (стр. 142. фн. 24); истраживања агенције „Фактор плус“, пренета у листу *Политика*, користи као аргумент за тврдњу да су лица која су се у попису изјаснила као верници, то учинила „због традиције, а не зато што верују“ (стр. 147); промене у броју ученика који су оптирала за верску наставу у време важења Уредбе и после доношења Закона узима као крунски доказ „натурања религије или веровања“¹³ (стр. 147); она признаје да Европски суд за људска права није заузео став према коме би верска настава у државним школама угрожавала право на неизјашњавање о верском уверењу, али самоуверено најављује неко његово будуће оглашавање по том питању у правцу који она очекује. Уосталом, препуштам читаоцима да сами одмере моје и њене аргументе.

Колико је дубоко неразумевање савремених кретања у односима државе и цркве, најбоље илуструје реакција на моју опаску да се може изводити извесна аналогија између национализације и укидања верске наставе коју је спровео комунизам. Ја и даље сматрам да као што је легитимна денационализација, легитимно је и враћање насилно одузетог права на верску наставу. Уосталом, тако је процењено и у скоро свим земљама бившег социјалистичког блока, осим у Словенији и Албанији. Драшкићева, насупрот, сматра да „ако постоји нешто по чему је комунистички режим био близак модерним демократским институцијама либералне државе, онда је то свакако доследно истрајавање на вредносно неутралном односу према различитим верским опредељењима својих грађана“ (стр. 146). Однос комунистичких режима према верским питањима и цркви тешко да се може квалификовати као „неутралан“. Неутралност савремене државе у односу на религију, секуларизам и одвојеност државе и цркве у савременој европској пракси и еклезијастичком праву имају сасвим специфично, битно другачије значење него комунистичка „неутралност“. О томе ваљда не би требало да има спора.

А што се тиче пребацивања да треба пажљивије да читам законе и међународне документе, као и да их не „дописујем“, морам да нагласим да питање обавезе државе према родитељима – пореским

13 Поменути Уредбу о организовању и остваривању верске наставе и наставе алтернативног предмета у основној и средњој школи, *Сл. гласник Републике Србије* бр. 46/2001 од 27. јула 2001. године, која је предвиђала да родитељи, односно ученици имају могућност да не изаберу ни верску наставу ни грађанско васпитање, при том такође сматра неуставном, мада је Уставни суд Србије потврдио њену уставност и законитост.

обвезницима у погледу организовања верске наставе у државним школама није плод мог погрешног читања него тумачење једаног од најистакнутијих немачких професора јавног и еклезијастичког права, Герхарда Роберса, које сам прихватио, као што сам то и назначио у пратећој фусноти. Исто тако, импутира ми се да желим да промовишем страсну расправу о сектама,¹⁴ наводно неоснованом тврдњом да је организовање верске наставе један од важних механизма које европске државе и институције виде као решење у борби са негативним деловањем секти, односно као једно од алтернативних превентивних средстава уместо примене репресивних мера. Не само *Nastase Report*, на који сам се при том позвао без „дописивања“, него и бројне дискусије европских парламентарца,¹⁵ резолуције и препоруке Парламентарне скупштине Савета Европе, истичу потребу да се у државним школама изучавају религијски садржаји, као важан елемент за формирање толерантног демократског друштва.¹⁶

14 О тој теми писао сам одавно у овом часопису, залажући се не за страсни, него за савремен и одмерен приступ који не дискриминише мале верске заједнице, али при чему се и друштво штити од могућих злоупотреба и то алтернативним мерама, а не законском репресијом, в. *Верска слобода и њена злоупотреба – историјски и актуелни правни аспекти, Анали Правног факултета у Београду* 1998/4-6, 346-364.

15 Поред исцрпне дискусије која је вођена поводом *Nastase Report* и низа других интервенција које су истицале неопходност и значај верског образовања, наведимо и једно од најновијих и најмеродавнијих мишљења на ту тему, које је недавно изнео René van der Linden, председник Парламентарне скупштине Савета Европе од 28. априла 2005. године: „*Given the many possible prejudices and stereotypes regarding religions, it is important to have structured, rational instruction in schools. That would help combat fanaticism, fundamentalism and xenophobia more effectively*“, в. http://assembly.coe.int/ASP/Search/PACEWebItemSearch_E.asp?search=religious+education. Ако је верска настава постављена на начин како то предвиђа српско законодавство, уз пуно учешће државе, свих традиционалних цркава и верских заједница у креирању наставног плана, програма и уџбеника, онда је јасно да управо то може представљати мост међу различитим религијама на овом простору, а никако њихову конфронтацију.

16 Наводимо само најновији пример Препоруке бр. 1720 од 4. октобра 2005. године, у којој се, између осталог, у тач. 11 каже: „*The Council of Europe assigns a key role to education in the construction of a democratic society, but study of religions in schools has not yet received special attention*“. Она, додуше, првенствено има у виду когнитивно изучавање религијских садржаја, али по ко зна који пут потенцира значај школског образовања за правилно разумевање религије, о чему се детаљно расправљало још приликом доношења Препоруке бр. 1178 из 1992. године о сектама и новим верским покретима. Можда ће деловати неугодно за *human rights* „екстремисте“ који, по правилу, Француску наводе као једну од држава са најбољим односом према верским слободама. Али баш је она међу првима прибегла радикалнијим решењима, уместо превентивног приступа кроз верско образовање: још 1996. године оформљено је међуминистарско тело које је имало задатак да анализира, прати и проналази адекватне методе реаговања – чак „борбе“ државе у односу

Завршавајући са своје стране ову полемику, морам поменути само још један моменат који није неважан. У редовној процедури, укључујући и јавну расправу у којој смо између осталих учествовали проф. Драшкић и ја, Уставни суд Републике Србије оцењивао је уставност и законитост аката којима је уведена верска настава. При том су многи учесници наметали питање опортуности њеног увођења и њеног садржаја, што би се у најбољем случају могло квалификовати као правно-политичко и педагошко питање, које наравно не може бити предмет расправе о уставности и законитости. На седници од 4. новембра 2003. године, Уставни суд Републике Србије је одлучио да не прихвати иницијативу и одбије предлоге за утврђивање неуставности и незаконитости поменутих правних прописа.¹⁷ После објављивања ове одлуке у *Службеном гласнику РС*, питање да ли је верска настава у складу са Уставом или није, колико год се то некоме свиђало или не, барем на формалноправном плану сада је *res iudicata*.

на незаконито деловање секти (*Mission interministérielle de lutte contre les sectes – „MILS“*). Штавише, 30. маја 2001. године прва је донела Закон (популарно назван према предлагачима *About-Picard law*), који инкриминише криминално и незаконито деловање секти, одн. злоупотребе које се третирају као „*the fraudulent abuse of the state of ignorance or weakness*“ нарочито рањивих особа, првенствено деце и омладине. В. ближе реакцију француске владе на приговоре овом Закону, <http://www.ambafrance-uk.org/asp/service.asp?SERVID=100&LNG=en&PAGID=240>.

Куриозитета ради, поменимо да је и на једном од најпрестижнијих америчких универзитета – Харварду у току ревизија курикулума, у којој се између осталог предвиђа и увођење верског образовања, наравно као когнитивног предмета.

17 *Службени гласник РС* бр. 119/2003 од 4. децембра 2003. године.